

جغرافیای گردشگری تهران و نقش شهرسازی و معماری در توسعه آن^۱

دکتر عبدالرضا فرجی راد

استادیار گروه جغرافیای دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران

سیده ژاله سید نصیری*

کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی توریسم دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران

چکیده

تحقیق حاضر با هدف شناسایی رابطه جغرافیای گردشگری شهر تهران همراه با ویژگیهای شهرسازی و معماری آن در صنعت گردشگری، و بازشناسی امکانات و موانع توسعه گردشگری در این حوزه، انجام شده است. امروزه در شهرهای بزرگ اقداماتی جهت ارائه نمای زیبایی از آنها به عمل می‌آید، این اقدامات در درجه اول برای جلب توجه و تأمین نیازهای ساکنان شهرها صورت می‌گیرد، و در درجه دوم مساعد کننده گردشگری شهری، علایق روز افزون افراد نسبت به میراث فرهنگی و ملی و همچنین بناهای تاریخی سبک‌های معماری در ادوار تاریخ می‌باشد. اهمیت این تحقیق در بازسازی مجدد مناسبات میان محیط انسان ساخت و محیط طبیعی و ارائه رویکردهای جدید برای حفاظت از عناصر جغرافیا، شهرسازی، معماری و گردشگری می‌باشد.

در این تحقیق از نقطه نظر متدولوژی از روش توصیفی و تحلیلی استفاده شده و با بررسی جغرافیای تهران و مطالعه شهرسازی و معماری این شهر در ادوار تاریخی، به تحلیل نقش جغرافیا در شکل‌دهی شهرسازی و معماری این شهر و همچنین شناسایی عناصر مؤثر شهرسازی و معماری در گردشگری آن پرداخته شده است. تحقیق حاضر پیشنهادها را به منظور توسعه گردشگری تهران و نقش شهرسازی و معماری در آن ارائه نموده است.

واژگان کلیدی: جغرافیا، گردشگری، شهرسازی، معماری، توسعه

مقدمه

شهر تهران که در زمره بزرگترین شهرها در سطح جهان، منطقه و کشور محسوب می‌گردد؛ کلانشهر گسترده‌ای است که تا دو سده پیش به چناران افراشته‌اش شناخته می‌شد و امروزه با برجهای سر به فلک کشیده‌اش خودنمایی می‌کند. شهر بزرگی که اقوام مختلف ایرانی را گرد هم آورده و فرهنگهای گوناگون را در کنار یکدیگر قرار داده؛ ساختار پیچیده و چند لایه‌ای که حضور همزمان گذشته و حال، کهنه و نو، سنتی و مدرن را به نمایش گذارده. شهری که در آن صنعت و طبیعت در همسایگی‌ای نه چنان خوشایند به هم‌زیستی خود ادامه می‌دهد.

۱- این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد است که با راهنمایی دکتر عبدالرضا فرجی راد تهیه شده است.

تهران همچون دفتری از تاریخ معاصر جامعه ایرانی را به روی ما گشوده است. بی‌تردید بازخوانی این دفتر گشوده برای کسانی که از هر منظری به ارتقاء دانش و اعتلای بینش خود درباره ایران در سده‌های معاصر علاقمند باشند، مفید و جذاب است.

تهران واجد ظرفیت و پتانسیل‌های متعدد گردشگری ملی و بین‌المللی است، که علی‌رغم حجم زیاد سفر در این شهر، مغفول مانده و مورد استفاده قرار نگرفته؛ طبیعت متنوع تهران، زمینه‌های غنی تاریخی، جاذبه‌های تجاری، حضور همزمان سبک‌های مختلف معماری در کنار یکدیگر، لایه‌های مختلف شهرسازی، هر یک به تنهایی می‌تواند بهانه‌ای برای رونق بخشیدن به صنعت گردشگری باشد و این در حالیست که به نظر می‌رسد تهران در شرایط کنونی از ظرفیت و پتانسیل‌های گردشگری خود بهره نمی‌برد. این وضعیت دارای عوامل متعددی است، به عنوان بخشی از این عوامل می‌توانیم به بی‌عنایتی مان به میراث فرهنگی و تاریخی در حوزه معماری و شهرسازی اشاره کنیم، میراثی که با بهسازی و باززنده سازی و مدیریت صحیح به عامل مهمی در جذب و هدایت گردشگران مبدل می‌شود.

هدف و بیان مسئله

تهران واجد نمونه‌های قابل توجهی از جاذبه‌های جغرافیایی و همچنین عناصر جذاب شهرسازی و معماری است. شکل‌گیری عناصر شهرسازی و معماری این منطقه ریشه در جغرافیای آن دارد. جغرافیای تهران، نوع و چگونگی شهرسازی و معماری آن را تعیین نموده و سیمای معماری شهر و همچنین ساختار شهر را شکل داده است. بی‌تردید این ارتباط بین جغرافیا و شهرسازی و معماری می‌تواند تأثیرگذار بر گسترش و توسعه صنعت گردشگری در این حوزه باشد.

پیوند درونی جغرافیا، شهرسازی و معماری، طبیعی‌ترین و سالم‌ترین شکل هم‌پیوندی عناصر و ارکان شهری انسان با بستر طبیعی است. فراموش شدن و مورد بی‌اعتنایی قرار گرفتن این پیوند درونی، قبل از هر چیز سلامت زندگی و تعامل صحیح بین انسان و محیط در یک کانون زیستی را در معرض تهدید قرار می‌دهد. این تهدید نه تنها متوجه محیط طبیعی و جغرافیایی است، بلکه سلامت اجتماعی و فرهنگی جامعه انسانی را نیز به مخاطره می‌اندازد. لذا بازشناسی این پیوند درونی و بازسازی مجدد مناسبات میان محیط انسان ساخت و محیط طبیعی، در وهله اول به عنوان اقدامی برای تضمین همزیستی انسان و محیط در کنار یکدیگر ضرورت دارد، و از سوی دیگر، عناصر محیطی و عناصر شهری و معماری در تهران، از ثروتهای محیطی، کالبدی و ملی در جهت توسعه صنعت گردشگری به شمار می‌روند و عدم بازشناسی ویژگیهای درونی آنها علاوه بر بی نصیب ماندن از این ثروتها به نابودی تدریجی آنها منجر خواهد شد.

این تحقیق در پی شناسایی رابطه جغرافیای تهران با ویژگیهای شهرسازی و معماری آن در صنعت گردشگری است و بازشناسی امکانات و موانع توسعه گردشگری در این حوزه را مورد بررسی قرار می‌دهد. اهدافی که این تحقیق دنبال می‌کند عبارتند از:

- شناخت رابطه‌های بین جغرافیا- شهرسازی و معماری - گردشگری در تهران.
- دستیابی به دیدگاهی برای توسعه گردشگری مبتنی بر ارزش‌های محیط و امکانات شهرسازی و معماری.

- بررسی و ارائه راهکارهای مناسب جهت توسعه گردشگری شهری تهران.
- ارائه برنامه‌ریزی مناسب برای توسعه گردشگری شهری تهران.

سؤالات تحقیق

با توجه به عنوان تحقیق سؤالات زیر قابل طرح می‌باشد:

- جغرافیا چه تأثیراتی در شکل دهی شهر و معماری تهران دارد؟
- ویژگیهای شهرسازی و معماری تهران چه نقشی در توسعه گردشگری آن دارد؟

فرضیه‌های تحقیق

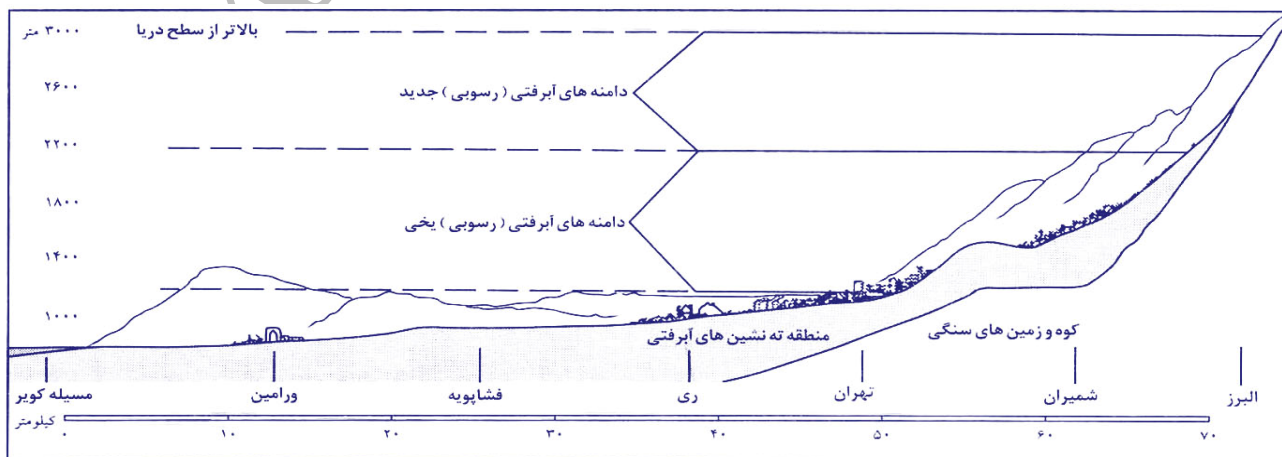
- به نظر می‌رسد شهرسازی و معماری تهران تأثیرات مهمی را از جغرافیا پذیرفته و جغرافیا از طریق ویژگیهای سرزمینی همچون مورفولوژی، توپوگرافی، اقلیم، عناصر محیطی، و حوزه‌هایی همچون معیشت، اقتصاد، شیوه‌زیست، سکونت، فرهنگ، مهمترین تأثیرات را در شکل‌گیری شهرسازی و معماری این شهر به خود اختصاص می‌دهد.
- به نظر می‌رسد ویژگیهای شهرسازی و معماری تهران می‌توانند از جمله ارزشمندترین پتانسیل‌ها جهت توسعه صنعت گردشگری این شهر، در افق گردشگری ملی و بین‌المللی باشد.

معرفی و موقعیت محدوده مورد مطالعه

شهر تهران با وسعت حدود ۷۳۰ کیلومتر مربع بین ۳۴ دقیقه و ۳۵ درجه تا ۵۹ دقیقه و ۳۵ درجه عرض شمالی و ۵ دقیقه و ۵۱ درجه تا ۵۳ دقیقه و ۵۱ درجه طول شرقی واقع شده‌است. طبق سرشماری سال ۱۳۸۵ جمعیت شهر تهران معادل ۷۸۹،۹۰۹،۷ نفر می‌باشد (سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات، ۱۳۸۶، ص ۱).

ارتفاع کنونی تهران از سطح دریا در حدود ۹۰۰ تا ۱۸۰۰ متر است. در میدان تجریش ارتفاع حدود ۱۳۰۰ متر و در میدان راه‌آهن ۱۱۰۰ متر بالاتر از سطح دریا می‌باشد. لازم ذکر است که این اختلاف سطح به علت گستردگی و وسعت زیاد این شهر می‌باشد. شیب زمین در تهران، از شمال به جنوب در دامنه کوهستان شمیرانات ۱۰٪ تا ۱۵٪ از تجریش تا تپه‌های عباس‌آباد با شیب متوسط ۳٪ تا ۵٪ از عباس‌آباد تا خیابان انقلاب ۲٪ و از مرکز شهر تهران تا کناره ۱٪ است (محمودیان، ۱۳۸۴، ص ۳۰).

مقطع شمالی - جنوبی منطقه تهران از دامنه‌های جنوبی توجال البرز تا مسیله و دریاچه نمک

منبع: محمودیان، ۱۳۸۴، ۱۲

آب و هوای تهران متأثر از سه عامل رشته کوه‌های البرز، بادهای غربی و بیابان خشک و گرم می‌باشد. برخی از متخصصان معتقدند که ماهیت ببری بودن آن سبب بی‌نظمی در بارندگی گردیده است. تابستان‌ها منطقه تهران به جهت استقرار پرفشار جنب حاره‌ای آזור همیشه خشک است و در مواقع بسیار اتفاقی ممکن است بارندگی پاییزی بر اثر نفوذ هوای موسمی و یا هوای غربی اتفاق بیافتد. با توجه به اینکه تهران در دامنه کوه البرز قرار گرفته و به خاطر واقع شدن در دامنه کوه سطح عمومی آن دارای ارتفاع یکنواختی از سطح دریا نیست، بنابراین مقدار بارش آن دارای نوسان زیادی است. در واقع مقدار بارشی که ارتفاعات دریافت می‌کند به مراتب بیش از مقداری است که سالانه در نقاط پست می‌بارد (علیچانی، ۱۳۸۱، صص ۱۰-۷).

در بررسی ساختمان زمین‌شناسی و ناهمواریهای تهران دیده شده که این منطقه روی گسل‌های متعددی قرار گرفته است که در تشدید حرکات لرزه‌خیز و تخریب بیشتر حاکی از فعالیت زمین، نقش دارد. با گسترش شهرنشینی و روند توسعه فیزیکی شهر از هر سو، ساخت و سازهایی در حریم و روی گسل‌های بزرگ و لرزه‌زای شهر صورت گرفته است (محمودیان، ۱۳۸۴، ص ۸۰).

بر این اساس بافت شهری تهران از نظر نوع بنا و استقامت می‌توان به پنج گروه تقسیم نمود:

- بافت فرسوده و با آسیب پذیری بالا با مصالحی همچون خشت، چوب و گِل، که عمدتاً سازه‌های عصر قاجار، روستاهای ادغام شده در شهر تهران و مرکز شهر را در برمی‌گیرد.
- بافت میان‌سازی بدون استحکام، که با آجر، آهن و سیمان ساخته شده است.
- بافت نوساز بدون رعایت آیین‌نامه‌های مرتبط با زلزله، که شامل ساختمانهای بدون رعایت ضوابط و آیین‌نامه‌های مرتبط با ایمنی زلزله می‌شود.
- بافت نوساز با استحکام متوسط، به ویژه بیشتر شامل برج‌های دودمه اخیر می‌شود.
- بافت نوساز با استحکام بالا، شامل سازه‌های نوساز یا بعضاً قدیمی ساخت است که اصول ایمنی لازم در ساخت آنها به خوبی رعایت شده است (زنگی‌آبادی، ۱۳۸۵، صص ۱۲۰-۱۱۸).

پیدایش و تحول شهرسازی و معماری تهران

در دوره ابو عبدالله حافظ تهرانی، (۲۰۶ ه.ق.) تهران با مساحت حدود ۱۸ هکتار یک دهکده کوچک بود و تکیه عودلاجان^۲ در مرکز آبادی جای داشت. قبل از حمله مغول (۶۱۶ ه.ق.) در دوره یاقوت حموی، تهران پس از ۴۰۰ سال، نسبت به دوره قبلی ۱/۵ برابر رشد کرد و دارای ۱۲ محله شد. مساحت تهران در آن زمان حدود ۲۷ هکتار بود (محمودیان، ۱۳۸۴، صص ۴۰-۳۹).

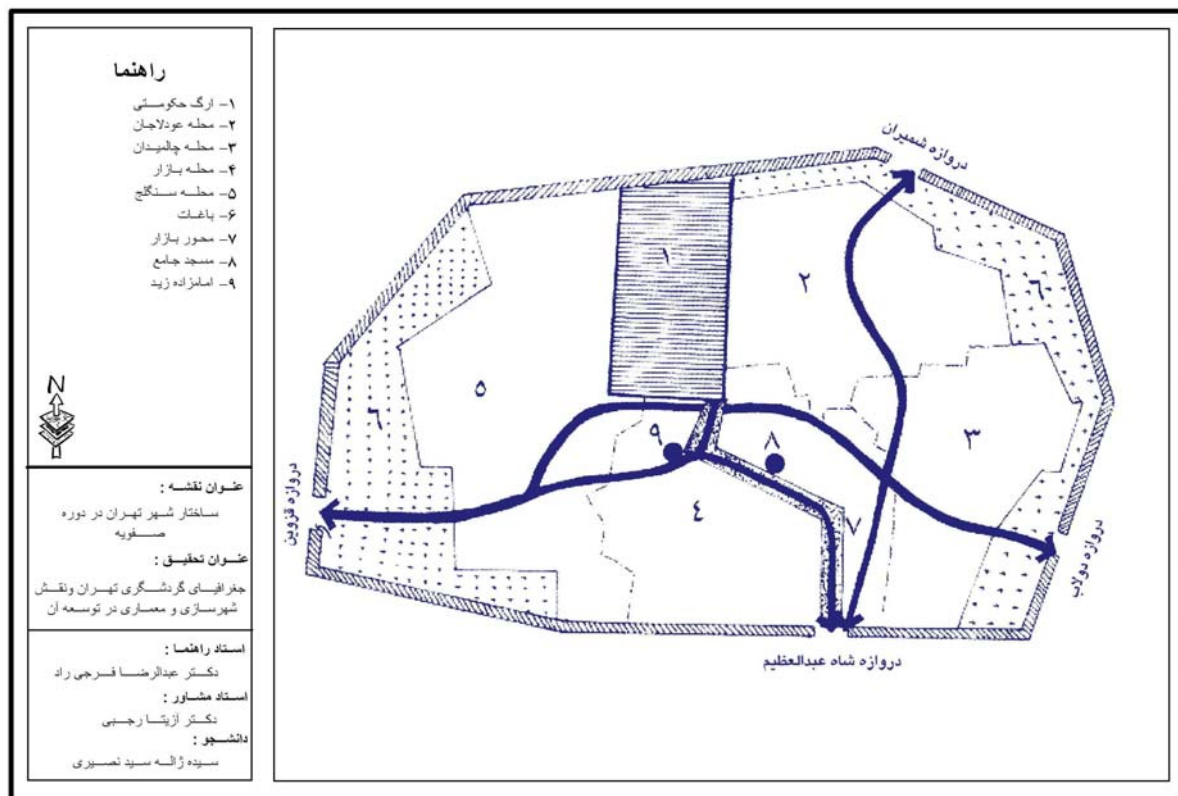
تاریخ تهران دنباله تاریخ شهرری است، شهری که قبل از تخریب آن توسط مغول‌ها (۶۱۷ ه.ق.) یکی از قدیمی‌ترین و مشهورترین شهرهای جهان به شمار می‌رفت. نام تهران برای اولین بار توسط یاقوت حموی جغرافیدان و تاریخ‌دان مشهور عرب، به عنوان روستایی در شمال ری که خانه‌هایش در زیرزمین ساخته شده بودند ذکر شده است. در دوره تیموریان کلاویخوه، جهانگرد اسپانیایی، در سال (۸۰۶ ه.ق. ۱۴۰۴ م.) از تهران به عنوان «شهر» یاد می‌کند؛ این در

۱- عودلاجان یعنی جایی که آب در آن تقسیم می‌شد. واژه‌ای که هنوز در روبرار قصران شمیران به کار می‌رود.

حالی است که ورامین در همین زمان شهری آبادتر از تهران و دارای یک مسجد بزرگ دوره سلجوقی بوده است. مساحت تهران در آن زمان حدود ۱/۰۶ کیلومتر مربع بود (حبیبی، ۱۳۸۴، ص ۵۴).

آغاز رونق شهرنشینی در امپراطوری اسلامی را می‌توان از قرن سوم و چهارم هجری و به نوعی تا قرن هفتم هجری دانست. در این دوره، شهرنشینی و شهرسازی، گسترشی بس عظیم یافته و شهرهای بزرگ با جمعیتی حدود صدهزار نفر و یا بیشتر به وجود آمدند. عناصر اصلی شهر شامل دارالحکومه، مسجد جامع، بازار، مدرسه، کاروانسرا بود که مجموعاً کالبد فیزیکی شهر را در سه بخش نشان می‌دادند: ۱- ارگ ۲- شارستان ۳- ریض (کارگر، ۱۳۸۶، ص ۶۲). شهرها در دوره بعد از اسلام دوشکل خاص داشته‌اند: ۱- شهرهای شطرنجی یا پیچازی، که در آن کوچه‌ها خطوط عمود بر هم هستند و همدیگر را قطع می‌کنند. ۲- شهرهای تنبسته‌ایی یا تار عنکبوتی، که مثل دایره است که در مرکز آن بناهای اصلی قرار گرفته است (پیرنیا، ۱۳۸۷، ص ۲).

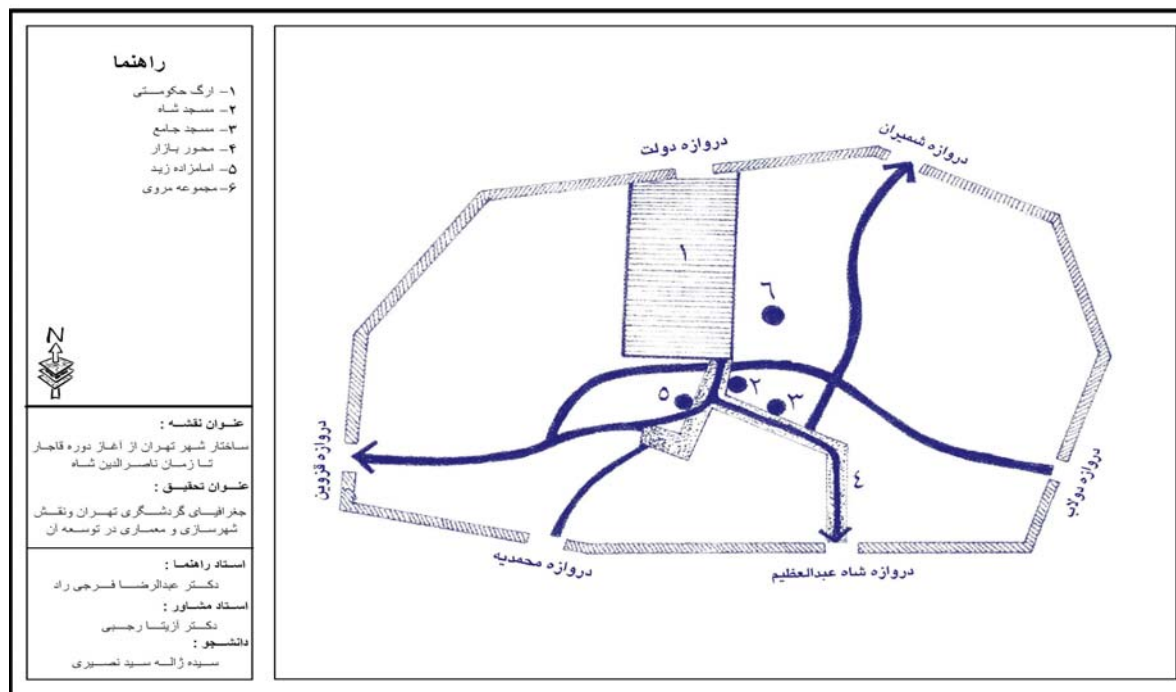
هسته اولیه شهر تهران در قرن ۱۶ میلادی و در زمان صفویه شکل گرفت و حدود ۴/۲ کیلومتر مربع مساحت داشت. به فرمان شاه طهماسب صفوی در سال ۹۶۱ ه. ق. ۱۱۴ برج و ۴ دروازه در تهران احداث گردید: ۱- جنوب، دروازه شاه‌عبدالعظیم، ۲- شمال، دروازه شمیران، ۳- غرب، دروازه قزوین، ۴- شرق، دروازه دولاب (تکمیل، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۵۴). ساختار اصلی شهر در دوره صفویه و زندیه، خطی بوده و عناصر مهم آن (ارگ-مسجد جامع) به صورت هسته‌ای در مجاورت محور خط اصلی قرار گرفته‌اند (بهزادفر، ۱۳۸۷، ص ۹۶).

منبع: بهزادفر، ۱۳۸۷، ۱۰۴

آقا محمدخان قاجار در نوروز ۱۲۰۰ ه. ق. پس از رسیدن به قدرت، تهران را به عنوان پایتخت ایران انتخاب کرد. نقش جدید شهر به عنوان پایتخت، شکل و سیمای شهر را تغییر داد. وی خواهان مقام خلافت اسلامی بود و این

شهر را «دارالخلافه» نامید. عصر نوین تهران از این زمان آغاز شد. جمعیت تهران را در آن زمان ۲۵ هزار نفر تخمین زده‌اند (زنده دل، ۱۳۷۶، ۳۷).

منبع: بهزادفر، ۱۳۸۷، ۱۰۶

تهران از آغاز پایتخت شدنش و بخصوص از آغاز قرن نوزدهم (با شروع حکومت فتحعلی شاه) بستر اتفاقات و تغییرات کالبدی - فضائی می‌شود که یک پایتخت بدان نیاز دارد. دگرگونیها و تغییرات اقتصادی که در اثر سلطه و فشار نیروهای خارجی و برون‌زا شکل گرفته، و همچنین تأثیرات نیروهای فرهنگی و هنری بومی و خودی باعث بوجود آمدن یک هنر تلفیقی شد. زبان و بیان شهرسازی آن دوره، استوار بر دورانهای گذشته نبود چون در این دوران به دلیل آشفتگی و آمیختگی مفاهیم جدید و جهانی، شهرسازی التقاطی شکل گرفت. حاصل این دگرگونی‌ها، باعث بوجود آمدن فضاهای جدید شهری و ارزشها و مفاهیم تازه‌ای شد (حبیبی، ۱۳۸۳، صص ۱۲۹-۱۲۸).

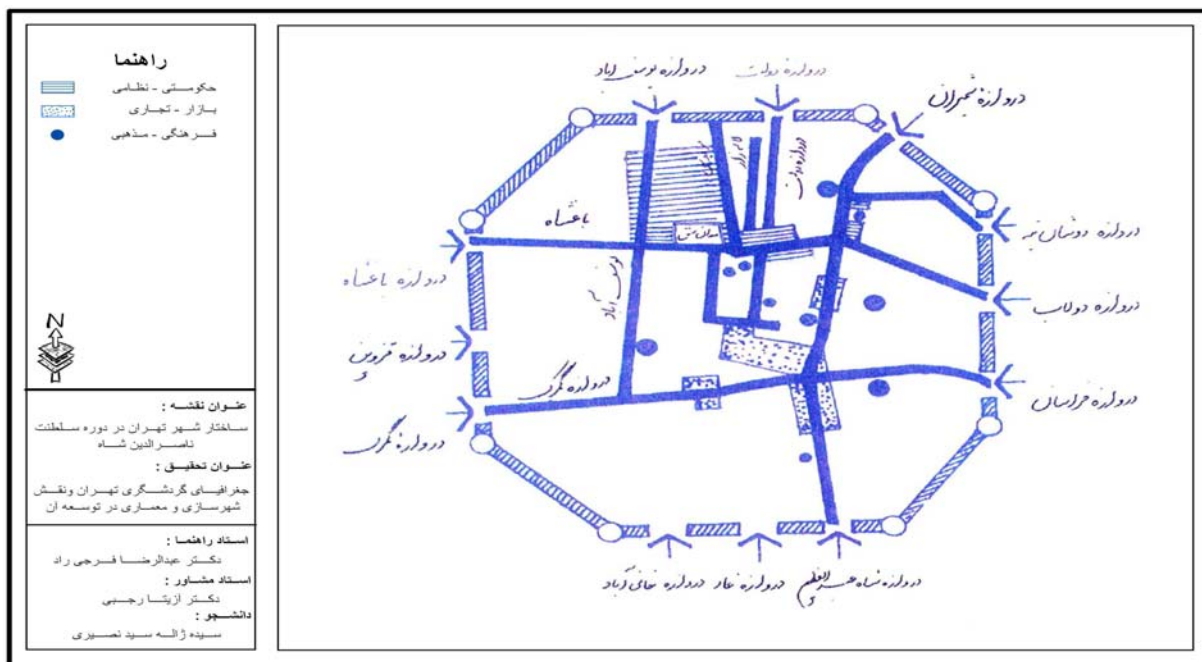
در دوره قاجار هنوز بیشتر جمعیت ایران در روستاها زندگی می‌کردند. شهر در این دوره متشکل از سه قدرت عمده همیشگی با سه جایگاه مکانی در شهر بودند. ارگ محل استقرار شاه به مثابه پایگاه سیاسی، مساجد و مدارس در حکم پایگاه دینی و بازار که ستون فقرات و ساختار اجتماعی شهرها را در حکم پایگاه اقتصادی تشکیل می‌دادند. اما از طرف دیگر دوره قاجار در ایران مصادف با انقلاب صنعتی غرب قرن نوزدهم است که عامل اصلی تحولات شهرسازی و معماری امریکا و اروپا و شکل دهنده شهرسازی و معماری مدرن و معاصر است. این سالها شروع تأثیرات تدریجی و البته تأخیری شهرسازی اروپا در ایران است. سلطنت طولانی ناصرالدین شاه که نزدیک به پنجاه سال بود، از مهمترین دوران تحول شهرسازی محسوب می‌شود. در آن زمان که شهرسازی قاجاریه تقلید شیفته‌وار از شهرسازی اروپای صنعتی را آغاز کرده بود، شهرسازان اروپا و امریکا ریشه‌یابی و حل مشکلات شهرهای مدرن خود را آغاز کرده بودند (کیانی، ۱۳۸۶، صص ۱۷۷-۱۷۶).

اقدامات اساسی برای شکل‌گیری شهر تهران در دهه‌های ۱۲۴۰ و ۱۲۵۰ شمسی صورت گرفت، یعنی هنگامی که شهر وسعت یافت و حصارهای جدیدی برای آن احداث شد. این حصارها برای گسترش شهر و تأمین امنیت و ضرورت آن مسئله‌ای مهم در شکل‌گیری شهر در آن زمان بوده است (مدنی پور، ۱۳۸۱، ص ۳۲۷).

در عصر ناصری برای توسعه و گسترش شهر، در سه نوبت از تهران نقشه تهیه گردید، که عبارتند از: (قبادیان، ۱۳۸۳، صص ۱۰۴-۱۰۳).

- نقشه اول، توسط الیانیکولایویچ برزین، سال ۱۲۶۹ قمری (۱۸۵۲ میلادی)
- نقشه دوم، توسط مسیواگوست کرشیش اتریشی، سال ۱۲۷۵ قمری (۱۸۵۸ میلادی)
- نقشه سوم، توسط عبدالغفارخان نجم‌الملک سال ۱۲۸۵ قمری (۱۸۶۸ میلادی)

در دوره ناصری معماری با گرایش سبک غربی از بناهای دربار شروع شد و سپس طراحی شهری تهران را در برگرفت. از ویژگیهای برجسته معماری دوران قاجار نظم، تناسب و تقارن است که در معماری خیابان و شهری این دوره حضور کامل را ابراز می‌دارد. همچنین نظم کالبدی و ارتفاع ساختمانها غالباً به دلیل تکنولوژی ساخت در دو طبقه قرار می‌گیرند که شکل اقتباسی ساختمانهای ردیفی و هم ارتفاع خیابانهای دوره نئوکلاسیک اروپاست و پیش از آنکه ساختمان به تنهای جلوه‌گری کند، ریتم، نظم، تقارن و وحدت فرم خیابانی متظاهر است (کیانی، ۱۳۸۶، ۱۷۷).

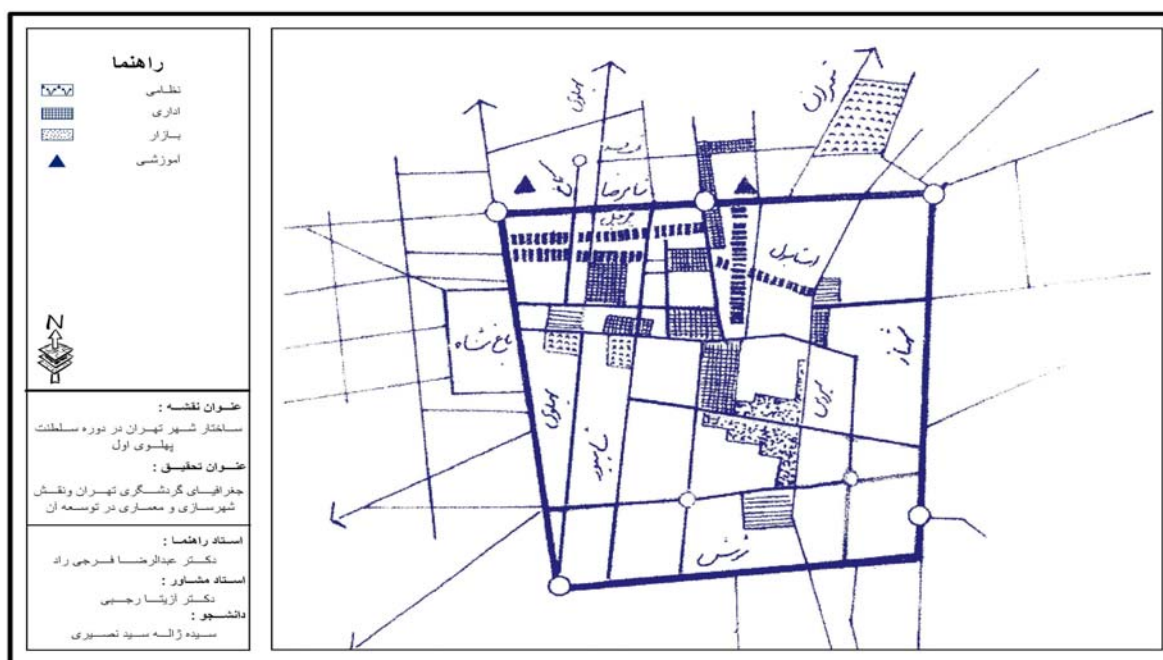
منبع: بهزادفر، ۱۳۸۷، ۹۹

در دوره پهلوی اول در فاصله زمانی سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ شمسی به علت تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، شهر تهران چهره یک جامعه اداری و صنعتی به خود گرفت. در آغاز این دوره مجموعه شهری تهران در داخل حصار ناصری قرار داشت. به علت سرعت رشد شهر و با هدف ایجاد تغییرات بنیادین، برج و باروی شهر تخریب شد و خندق‌های پیرامون شهر پرشده و به جای آنها خیابان‌های جدید در چهارسوی شهر احداث گردید. تهران در این دوره دارای ساختاری مرکب است. در شهرسازی دوران پهلوی اول، کوشش می‌شد شهر تهران ساختی

مشخص به خود بگیرد. میداین در انتهای خطوط عمده شهری و یا در محل تقاطع آنها احداث و اطراف آن قرینه سازی می‌شد. ساختمانهای مهم در انتهای محور خیابانها یا در محور فضاهای باز شهری قرار می‌گرفت. بدین ترتیب، تلاش می‌شد شهر از حالت تک مرکزی بیرون آمده و هریک از میداین آن از اهمیت خاص برخوردار شود. (بهزادفر، ۱۳۸۷، صص ۱۰۱-۱۰۰).

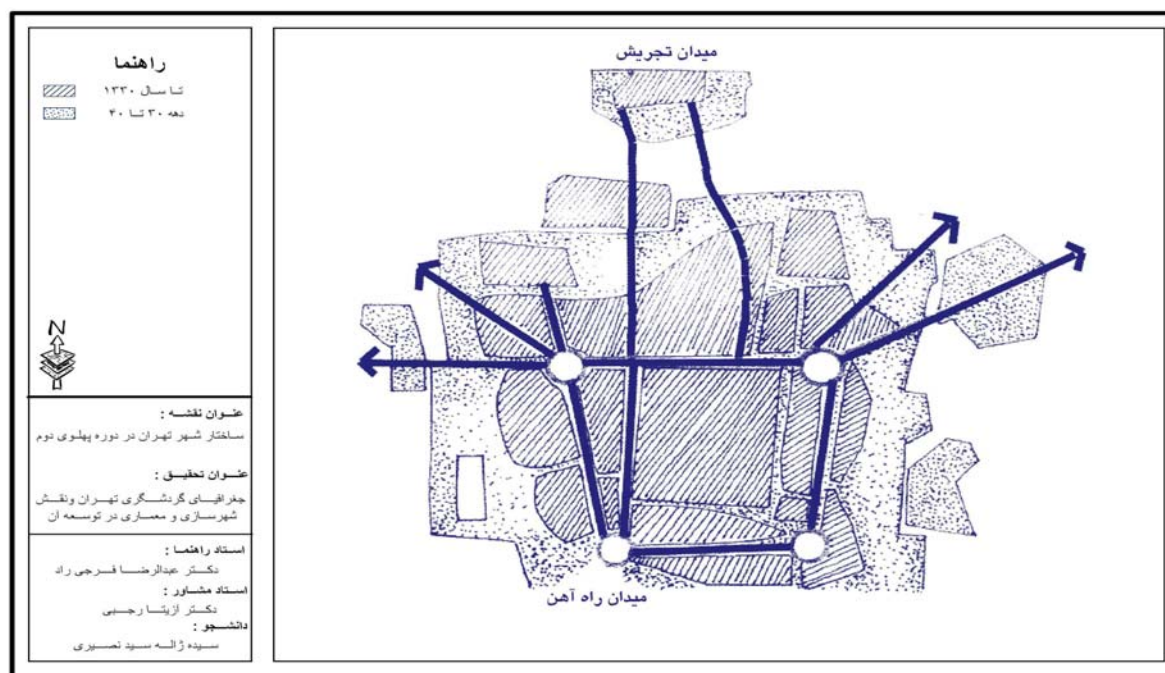
در این دوره که شهرسازی نوین پیاده‌گشت کالبدشهر دچار تغییرات فراوان شد. شاخص‌ترین تغییرات کالبدی شهر تهران در این دو دهه عبارت بودند از: (کیانی، ۱۳۸۶، صص ۲۰۹-۲۰۸).

- تخریب دروازه‌های حصار تهران که به جای آن میداین احداث شد.
 - فروریزی حصار ناصری و پرکردن خندقها و احداث چهار خیابان مهم و عریض در روی دیوار حصارها در سال ۱۳۱۱.
 - تخریب بعضی محله‌های قدیمی تهران به جهت ساخت و استقرار ساختمانها بزرگ دولتی.
 - احداث نخستین خیابانهای متقاطع در تهران که در ادامه این روند بافت قدیم شهر شکافته شد.
 - تعریض کوچه‌ها و خیابانهای بافت قدیم که باعث تخریب جداره‌های اصلی و ساختمانهای حاشیه‌ها شد.
 - تخریب قابل توجه آثار با ارزش دوره قاجار به جهت ضدیت صرف در قلمداد نشانه‌های عقب‌ماندگی در این دوره.
 - شکل‌گیری و رشد محلات مختلف جدید که درست منطبق بر پدیده تمایز طبقات جدید اجتماعی بود.
- هنر و معماری دوره رضاشاه، در کنار تحولات فرهنگی و اجتماعی شکل گرفته‌است. یک شکل‌گیری شبه-مدرنیسمی، که از طرف دولت به اجرا گذشته شده بود و جوهره این شبه‌مدرنیسم در چهارشاخص اصلی، «لایسیته»، «ناسیونالیسم باستان‌گرا»، «مدرنیزاسیون»، «عقدۀ حقارت ملی»، که در اکثریت موارد ارتباط تنگاتنگی با هم داشتند، نمود پیدا کرد. سبک‌های رایج معماری دوره رضاشاهی را می‌توان در سه گرایش معماری تقسیم‌بندی نمود: ۱- تداوم معماری اواخر قاجار؛ ۲- سبک معماری اوایل مدرن؛ ۳- نئوکلاسیک اروپا با تلفیق موتیف‌های ایرانی (سبک ملی). (بانی مسعود، ۱۳۸۸، صص ۱۹۰-۱۸۴).

با توسعه روزافزون گستره شهر تهران، در دوره پهلوی دوم الگوی شهر دگرگونی‌هایی را پذیرا شده و به تدریج ترکیبی از الگوهای مختلف را به خود گرفته است. بارزترین مشخصه این ساختار، وجود یک مرکز قوی (هسته اولیه شهر) است که به صورت مرحله‌ای و پوسته‌ای تدریجاً توسعه یافته است. ساختار درونی هسته مرکزی، به صورت یک شبکه از محورهای خطی در ترکیب با هسته‌های متعدد و مجاور آن است. الگوی این هسته مرکزی، در امتداد راه‌های اصلی منتهی به آن است که به مثابه شعاع‌هایی از آن خارج شده و در جهت‌های مختلف به صورت خطی رشد کرده است. محور خیابان آزادی- انقلاب و محور خیابان ولیعصر از محورهای اصلی منتهی به هسته مرکزی است و رشد ساختاری شهر به صورت قطاعی و در امتداد محورهای اصلی شهر می‌باشد.

در طول دو، سه دهه همراه با تغییر نظام سرمایه‌داری در ایران و تغییر بنیان‌های تولید و سکونت، در زمان پهلوی دوم، ابعاد توسعه کالبد تهران، از مرزهای شهری گذشت و ساخت سنتی آن به کلی تحول یافت. در این دوره شهر تهران، با ادغام دو شهر تجریش و ری و صدها روستا در پیکره کالبدی خود و ایجاد مجموعه‌های عظیم صنعتی و بزرگراه‌های طولانی به صورت کلانشهر در مقیاس جهانی بدل شد. در این دوره توسعه پیوسته و ناپیوسته شهر در هم آمیخت و حوزه آن به شهرهای بزرگ اطراف، مانند کرج و ورامین کشیده شد. در سال ۱۳۴۵ بود که ضوابط مختصری برای شهرسازی وضع شد، تا گسترش هرج و مرج طلبانه پایتخت محدود شود، در این سال، محدوده ۲۵ ساله شهر تهران تا سال ۱۳۷۰ مشخص شد (بهزادفر، ۱۳۸۷، صص ۱۰۳-۱۰۱).

منبع: بهزادفر، ۱۳۸۷، ۱۰۲

امروزه مسئله اصلی تهران تغییر و تحولات کالبدی ناشی از تأثیر تحولات و نیازهای اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی در درون آن است. ساختمان‌های کهنه‌ای که تخریب می‌شود و به جای آنها ساختمان‌های نو برپا می‌گردد و بخش‌هایی از شهر که نقش‌شان تغییر می‌کند، از مسائل امروز تهران است. به علاوه، شرایط پهنه‌ای جدیدی که در بخش‌های مختلف شهر حاکمیت پیدا کرده است، تأثیرات درونی و بیرونی بر ساختار و محتوای شهر می‌گذارد که

مسئله شهر در مقیاس کلی و فراگیر طرح‌های جامع و تفصیلی‌اند. جوهر مسئله امروز تهران، نبود و ناکارایی فضاهای باز و سبز و همگانی و زیرساخت‌های یک پارچه است (بهادفر، ۱۳۸۸، ص ۲۲۱).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، معماران ایرانی، تحت تأثیر دو پدیده موازی قرار داشتند. اولین تحول تأثیرگذار در این دوران، اندیشه‌ها و کارهای ساخته شده پیشگامان نسل دوم بود که سودای آشتی دادن معماری مدرن با سنن و فرهنگ ایرانی را در سر می‌پروراندند، و دومین جریان تأثیرگذار، که ریشه در تمدن و فرهنگ غرب داشت، و از جریان اول نیز پررنگ‌تر و تأثیرگذارتر بود (بانی مسعود، ۱۳۸۸، ص ۳۳۷).

گرایش‌های معماری بعد از انقلاب اسلامی را می‌توان در هشت گروه به صورت شماتیک، دسته‌بندی نمود: ۱- احیای عین به عین معماری سنتی ایران ۲- بوم‌گرایی ۳- گرایش تفننی به سبک‌های معماری غربی ۴- تداوم مباحث معماری مدرن متعالی ۵- تلفیق مفاهیم و عناصر معماری ایرانی با تکنولوژی و معماری مدرن ۶- گرایش به تکنولوژی برتر ۷- گرایش به معماری نئومدرن ۸- معماری کامپیوتری (بانی مسعود، ۱۳۸۸، ص ۳۳۸).

نقش جغرافیا در شکل‌گیری شهرسازی و معماری تهران

شهر مجموعه پیچیده و تبلور نوع خاصی از مناسبات و روابط انسانی با محیط است. بنابراین لازم است ابتدا جایگاه علمی جغرافیا در مطالعات شهری و چارچوب طرح‌های توسعه شهری و محیطی روشن شود. جغرافیا علم شناخت محیط و پدیده‌های موجود در آن است. این پدیده‌ها اعم از اینکه به شکل طبیعی وجود داشته باشند یا اینکه در نتیجه رابطه انسان با محیط به وجود آمده و شکل گرفته باشند، به دلیل اشغال فضایی و قرارگیری در بستر محیط به خودی خود در حیطه مطالعات جغرافیایی جای می‌گیرند. محیط جغرافیایی که شهر در اشکال و ابعاد مختلف و با عملکردهای متفاوت بر پهنه آن جای گرفته است، میدان و فضای فعالیت و پویای شهری است. ویژگیهای طبیعی همانند شکل زمین، ساختمان زمین‌شناسی، جهت گسلها، خصوصیات اقلیمی، منابع آب و خاک، پوشش گیاهی و مجموعه‌های زیستی، در مجموعه‌ای آمیخته و مرتبط با هم در حیطه مطالعات جغرافیایی و مطالعات شهری قرار می‌گیرند (زهنمایی، ۱۳۸۲، صص ۶-۱).

محیط جغرافیایی از سه عامل اصلی ترکیب شده است. هر مجتمع زیستی از جمله محیط شهری به عنوان یک محیط جغرافیایی از روابط متقابل این سه عامل شکل گرفته و تکامل یافته است: (شماعی، ۱۳۸۵، ص ۱).

■ اوضاع محیط طبیعی به عنوان بستر و زیربنای سازه‌ها و فضاهای شهری که شامل اقلیم، زمین‌شناسی، اشکال ناهمواری زمین، منابع آب، خاک، پوشش گیاهی و زندگی جانوری.

■ محیط انسان ساخت یا پدیده‌های انسانی از جمله کاربری زمین، فعالیت‌ها، سازه‌ها و سازمان فضایی آنها و بطور کلی پدیده‌های انسانی و فرهنگی در محیط جغرافیایی.

■ ساختار جامعه که منظور ایدئولوژی، نظام سیاسی، نوع و کیفیت تکنولوژی حاکم که در تغییر و تحول و تکامل فضاهای شهری و چگونگی شهرسازی و معماری شهری تأثیر عمیق و گسترده‌ای دارد. به بیانی دیگر ساخت و سیمای شهر تجلی واقعی محیط جغرافیایی به ویژه شیوه معیشت و ساختار فرهنگی ساکنان آن است.

موقعیت جغرافیایی یک شهر در تکوین نقش شهر بسیار مؤثر است بسیاری از شهرها رشد فضایی و اهمیت خود را مدیون موقعیت جغرافیایی خود هستند. جغرافیای هر شهر نقش اساسی و بلکه مقدم در شکل دهی به شهرسازی و معماری آن شهر دارد. این اصل از جمله و به ویژه در تهران نیز صادق است و علی‌رغم توسعه ناهمگون و نامتوازن امروزی شهر تهران در تباین با مقتضیات جغرافیای طبیعی و محیطی آن، در شاخه‌های متعددی قابل پیگیری و بررسی است.

نقش جغرافیا در شکل دهی به شهرسازی و معماری تهران در حوزه‌های موضوعی مختلف قابل تأمل است. الگوهای بررسی در این موضوع، مطالعه سرچشمه‌های جغرافیایی پیدایش تهران، ریشه‌های جغرافیایی انتخاب آن به پایتختی، عوامل جغرافیایی هدایتگر ساختارهای توسعه شهری و شهرسازی آن، و نهایتاً تأثیرات جغرافیای تهران در تبیین خصلت‌های معماری تهران است.

بررسی مطالعات جغرافیایی در شهرسازی و معماری تهران :

- پیدایش : خاک مساعد و حاصلخیز، رشته کوه البرز، رودخانه‌های دائمی و فصلی، تنوع اقلیمی
- پایتختی : مرکزیت نسبی تهران، اعتدال نسبی هوا، وجود رشته کوه البرز، خاک حاصلخیز برای کشاورزی
- توسعه شهری : توسعه شهر حول محورهای شمالی - جنوبی رودرها، امکان توسعه شهری در دشتهای جنوبی، موانع توسعه شهری در شمال و شرق به علت وجود رشته کوه البرز
- معماری: نوع مصالح (خشت، آجر، خاک مناسب، سنگ و چوب)، گونه‌های مختلف معماری به علت تنوع اقلیمی

عناصر و جاذبه‌های شهرسازی و معماری مؤثر در گردشگری تهران

بازار گردشگری از لحاظ فرآیندهای تاریخی، فرهنگی، معماری و شهرسازی در حال گسترش است و آثار بجای مانده از دوره‌های تاریخی گذشته با سبک‌های مختلفی از معماری، بخش مهمی از صنعت گردشگری را تشکیل می‌دهد.

تهران در دوره‌های تاریخی، دارای مشخصات ویژه‌ای از نظر شهرسازی، معماری، هنری و فرهنگی بوده است که هر کدام از آثار به جا مانده دارای سبک‌های خاص معماری و وقایع مهم تاریخی دوره خود می‌باشد.

تهران با طبیعت و پهنه جغرافیایی وسیعی که دارد، با تاریخ پرماجرا و پر فراز و نشیبی که پشت سر گذارده، با تنوع قومی و فرهنگی‌ای که از آن برخوردار گشته، و با سرمایه متنوع میراث مصنوع انسانی، از شهرسازی و معماری و دیگر آثار اندوخته شهری برخوردار است. شهری که می‌تواند هر گردشگری، با هر سلیقه و هر هدفی را به خود مشغول داشته و او را برای روزهای متمادی در خود مقیم سازد.

بخشی از ظرفیت گردشگری تهران به ویژگی‌های شهرسازی و معماری آن اختصاص دارد. شهرسازی که در ارتباط با جغرافیا و خصلت‌های توپوگرافیک سرزمین شکل گرفته و لایه لایه تجربیات و اندیشه‌های توسعه تاریخی را در خود جمع کرده است. شهری که خیابان‌های لاله‌زار و نادری دیروزش تجربه حضور پیاده در فضای عمومی شهری را عینیت می‌بخشد و طرحهای محیطی امروزش برای تپه‌های عباس‌آباد، کناره‌های بزرگراه‌های مدرس و

چمران، و کنارهای رود دره فرحزاد و ولنجک، می‌رود تا تجربه حضور سواره و در عرصه‌ای عمومی و شهری را به نمایش بگذارد.

معماری تهران نیز در گردشگری شهری، کنار شهرسازی آن به نقش آفرینی مشغول است. تهران شهر لایه‌های مختلف معماری در کنار هم است. سردر باغ ملی به عنوان نماد دیرپایی از یک دروازه شهری، برج آزادی به عنوان سمبل دیروز و ورود به تهران، و برج میلاد را به عنوان نشانه امروز این شهر، می‌توان به نمایش گذاشت.

تهران از جنوب به شمال معرف لایه‌های تاریخ معاصر معماری این منطقه است؛ در منیریه، امیریه و بازار، سبک معماری تهران با آجر و تزئینات اواخر قاجار و سقف‌های شیروانی دیده می‌شود؛ در خیابان‌های جمهوری و انقلاب معماری اوایل مدرن ما را به فضای اجتماعی و فرهنگی آن دوران می‌برد؛ معماری خیابان طالقانی یادآور سالهای دهه ۱۳۳۰ و ۱۳۴۰ است؛ خیابان‌های کریمخان، شهیدمطهری (تخت طاووس) و شهید بهشتی (عباس‌آباد) نمایشگاه معماری‌های جدیدتری می‌باشد، که سبک‌هایی از آن در میرداماد با کیفیت بهتری قابل مشاهده است. الهیه، محمودیه، فرمانیه، کامرانیه، زعفرانیه و... به تصرف برجها در آمده‌اند! برجهایی که پهلوپهلوئی ساختمان‌ها و حیاط‌های ویلایی قد علم کرده و با سایه‌اندازی بر این ساختمانهای قدیمی مفهوم جدیدی از همسایگی را تعبیر نموده‌اند! ... تهران از این رو به درستی که یک موزه معماری است.

با بررسی برخی از عناصر و جاذبه‌های معماری و شهرسازی تهران بعد از پایتختی، مشاهد می‌کنیم که از آثار بجا مانده دوره قاجاریه می‌توان به مجموعه تاریخی کاخ گلستان اشاره کرد. مجموعه کاخ گلستان، به جا مانده از ارگ تاریخی تهران، محل اقامت شاهان قاجار، از زیباترین و کهن‌ترین بناهای پایتخت ایران محسوب می‌شود. این مجموعه از چندین تالار و عمارت تشکیل شده، که شاخص‌ترین آنها عمارت شمس‌العماره است. این بنا عمارتی پنج طبقه است که کار احداث آن در سال ۱۲۸۲ ه. ق. به دستور ناصرالدین شاه که تحت تأثیر بازدید از بناهای چند طبقه اروپا بوده صورت گرفته است. از دیگر آثار این دوره می‌توان به مسجد و مدرسه شهید مطهری (سپهسالار) اشاره کرد. این بنا یکی از برجسته‌ترین آثار معماری دوره قاجاریه است. معماری آن متأثر از مسجد امام (شاه) و مدرسه چهارباغ اصفهان است. کلیسای طاووس از دیگر آثار بجا مانده دوره قاجار است که در زمان فتحعلی شاه ساخته شده است.

بعد از دوره قاجار از آثار به جا مانده دوره پهلوی اول می‌توان به مجموعه فرهنگی - تاریخی کاخ سعدآباد اشاره کرد. این مجموعه از هجده کاخ تشکیل شده، که پس از انقلاب اسلامی برخی از کاخها، برای بازدید عموم به کاخ موزه تبدیل شده است. از دیگر آثار به جا مانده در این دوره می‌توان موزه ایران باستان، موزه پست و مخابرات، کاخ شهربانی، ساختمانهای وزارت امور خارجه در حوزه جنوبی شهر و کنار پارک شهر نام برد.

بعضی از آثار بجا مانده از دوره پهلوی دوم عبارتند از موزه جواهرات سلطنتی، موزه فرش ایران، موزه هنرهای معاصر، کلیسای سورپ سرکیس و برج آزادی که از شاخص‌ترین عناصر شهری تهران محسوب می‌شود.

میادین و خیابانها به عنوان یک فضای شهری نقش بسیار مهمی در حیات اجتماعی و شهری دارند و محل بروز بسیاری از مراودات فرهنگی و اجتماعی هستند. میادین و خیابانها به عنوان یک فضای شهری، غالباً نقش و کارکرد یک فضای ارتباطی را دارند. خیابانها و میادین در گردشگری شهری نقش مؤثری را ایفا می‌کنند و می‌توان گفت

اولین و مهمترین عامل در فضای گردشگری شهری رفت و آمد در مسیرهای گردش گردشگران برای بازدید از جاذبه‌های شهری هستند.

از جمله خیابانهای تهران که هم از نظر تاریخی و هم از نظر زیبایی می‌تواند برای گردشگران جذاب باشد عبارتند از خیابان ناصرخسرو که یکی از قدیمترین خیابانهای شهر تهران است. خیابان فردوسی که در حال حاضر نمونه‌های از بناهای قدیمی که ترکیب از گذشته و حال را نشان می‌دهد در بدنه شرقی این خیابان نمایان است. خیابان ولیعصر که اهمیت بسزای در ساختار شهر تهران دارد. میدانی چون میدان حسن آباد، بهارستان و توپخانه که هر کدام جنبه تاریخی خود را دارد می‌توان از آنها به عنوان یک جاذبه گردشگری یاد کرد.

نتیجه گیری

روابط متقابل محیط طبیعی، پدیده‌های انسان ساخت و ساختار جامعه که فضای جغرافیایی را می‌سازد، تأثیر بر فرآیند شهرسازی و معماری دارد. ساختارهای شهری تحت تأثیر شرایط محیط جغرافیایی شکل می‌گیرد و تکامل می‌یابد. بنابراین می‌توان گفت شهرسازی و معماری تهران پیوندی درونی و ارگانیک با جغرافیای این منطقه دارد. شهر تهران از ظرفیت‌های متنوع و متعددی از مؤلفه‌های مختلف برای رونق و توسعه گردشگری برخوردار است. علی‌رغم ظرفیت گسترده و متنوع صنعت گردشگری در شهر تهران، این شهر در شرایط حاضر فقط از بخش ناچیزی از ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های خود بهره‌برداری می‌کند. بخش ویژه‌ای از عوامل و عناصر مؤثر در گردشگری شهر تهران، ماهیت شهرسازی و معماری داشته و به خصلت‌ها و عناصر ساختاری و کالبدی این شهر در ادوار مختلف تاریخی مربوط می‌گردد.

پیشنهادات

- انجام تبلیغات و اطلاع‌رسانی گسترده به منظور گسترش فرهنگ گردش‌گرپذیری و شناساندن جاذبه‌های گردشگری شهری تهران
- جلب همسویی و همکاری کلیه سازمانها و نهادها مرتبط با جهانگردی در جهت رشد و شکوفایی صنعت گردشگری
- ایجاد تنوع و ارتقای کیفیت خدمات و محصولات در محیط‌های گردشگری شهری
- تهیه طرح‌های توسعه گردشگری تهران با توجه به ظرفیت‌های شهرسازی و معماری
- مرمت و بهسازی بافت‌های قدیمی به منظور زنده نگاه داشتن ارزشهای تاریخی، فضای و بصری
- شناسایی بناهای واجد ویژگی تاریخی، که از نقطه نظر تعلق به مشاهیر، هنرمندان، دانشمندان، شخصیت‌های سیاسی
- بهبود کیفیت طراحی برای عناصر نمادین عمومی و ملی
- ایجاد معیارهای برای چشم‌انداز خیابان‌ها و مناظر شهری
- ارتقا کیفیت عرصه‌های عمومی در شهر

منابع

- بانی مسعود، امیر (۱۳۸۸). معماری معاصر ایران (در تکاپوی بین سنت و مدرنیته). تهران: نشر هنر معماری قرن، بهزادفر، مصطفی (۱۳۸۷). هویت شهری (نگاهی به هویت شهر تهران). تهران: مؤسسه نشر شهر. چاپ دوم
- _____ (۱۳۸۸). طرح‌ها و برنامه‌های شهرسازی. تهران: مؤسسه نشر شهر، چاپ اول
- پیرنیا محمدکریم و معاریان غلامحسین (۱۳۸۷). آشنایی با معماری اسلامی ایران. تهران: سروش دانش، چاپ چهارم
- تکمیل همایون، ناصر (۱۳۷۹). تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران (از آغاز تادارالخلافة ناصری). جلد اول. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ دوم
- حیبی، محسن (۱۳۸۳). از شار تا شهر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ پنجم
- حیبی، محسن و هورکاد برنارد (۱۳۸۴). اطلس کلانشهر تهران. تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، چاپ اول
- رهنمایی، محمدتقی (۱۳۸۲). مجموعه مباحث و روشهای شهرسازی. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران
- زنده‌دل، حسن (۱۳۷۶). استان تهران. تهران: نشر ایرانگردی،
- زنگی‌آبادی، علی و تبریزی نازنین (۱۳۸۵). زلزله تهران و ارزیابی فضایی آسیب‌پذیری مناطق شهری. مجله پژوهش‌های جغرافیایی. سال سی‌وهشتم، شماره ۵۶
- سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات (۱۳۸۶). آمارنامه شهر تهران. سالنامه آماری شهر تهران
- شماعی، علی و پوراحمد احمد (۱۳۸۵). بهسازی و نوسازی شهری از دیدگاه علم جغرافیا. تهران: دانشگاه تهران، چاپ دوم
- علیچانی، بهلول (۱۳۸۱). آب و هوای ایران. تهران: دانشگاه پیام نور، چاپ پنجم
- قبادیان، وحید (۱۳۸۳). معماری در دارالخلافة ناصری. تهران: انتشارات پشتون،
- کارگر، بهمن (۱۳۸۶). توسعه شهرنشینی و صنعت گردشگری در ایران (از مفهوم راهکار). تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، چاپ اول
- کیانی، مصطفی (۱۳۸۶). معماری دوره پهلوی اول. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، چاپ دوم
- محمودیان، علی‌اکبر (۱۳۸۴). نگاهی به تهران از آغاز تاکنون. تهران: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی، چاپ اول
- مدنی پور، علی (۱۳۸۱). ظهور یک کلانشهر ترجمه حمید زرآزوند. تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری،